

● برلنی‌ها

● نویسنده: دکتر جمشید بهنام

● ناشر: نشر فرزاد، ۱۳۸۰

● ۶ + ۲۳۴ ص. ۱۲۰۰ تومان

سرگذشت گروه‌ها و محفل‌های روشنفکری و نقش و تأثیر آنها در تاریخ معاصر ایران، تاکنون چنانکه باید و شاید مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. کتاب اخیر جمشید بهنام گزارش تلاش‌های فکری و سیاسی گروهی از روشنفکران ایرانی است که در فاصله سال‌های ۱۹۱۵ تا ۱۹۳۰ در برلن می‌زیستند. بهنام که در کتاب پیشین خود ایرانیان و اندیشه تجدید (فروزان روز، ۱۳۷۵) به ارائه ملاحظاتی کلی درباره تجدید در ایران بسنده کرده بود در کتاب حاضر به نقش و اهمیت روشنفکرانی که گرد چهار نشریه کاوه، ایرانشهر، نامه فرنگستان و علم و هنر گرد آمده بودند می‌پردازد.

البته، در طی سده نوزدهم و آغاز سده بیستم در پی مهاجرت‌های روشنفکران ایرانی محفل‌ها، نشریه‌ها و کانون‌های فکری در تفلیس، باکو، استانبول، قاهره و کلکته به وجود آمده بود. اما اهمیت برلنی‌ها و اندیشه‌های بیان شده در نشریات آنان با هیچ یک از دیگر گروه‌های مهاجر قابل قیاس نیست.

گرایش جدیدی که در تفکر اجتماعی - سیاسی این دوره شکل گرفت و برلنی‌ها بارزترین سخنگویان آن بودند زاینده اوضاع ایران پس از انقلاب مشروطیت و ناکامی مشروطه‌خواهان در استقرار حکومت قانون و کوتاه کردن دست بیگانگان از مداخله در امور کشور بود. برلنی‌ها که یا از کوشیندگان پیشین جنبش مشروطه‌خواهی بودند و یا از ایرانیانی که به قصد تحصیل به اروپا

آمده بودند، دیگر آمیدی به اصلاحات تدریجی پارلمانی نداشتند. آنان سرخورده از تجربه ناکام مشروطیت و هرج و مرجی که در پی آن در کشور پدید آمد بر آن شدند که نجات ایران در گرو ایجاد دولتی مقتدر است که جایگزین دستگاه دیوانی فاسد گذشته شود و نظم و امنیت را در سرتاسر کشور برقرار سازد، بساط اقتدار حکمرانان محلی را برچیند، مسئله عشایر را حل کند، تمامیت ارضی و یکپارچگی کشور را تأمین نماید، دست علما را از مداخله در امور دنیوی کوتاه کند، فرقه‌گرایی و تفرقه‌های قومی، زبانی و دینی را از میان بردارد و ملتی یگانه ایجاد کند که به زبانی مشترک سخن می‌گوید و به هستی امروزی و گذشته تاریخی خود آگاه است. به سخن دیگر، برلنی‌ها نظریه‌پردازان دوران تکوین دولت متمرکز و مدرن در ایران بودند و خود به کادرهای اداری - سیاسی و فرهنگی این دولت تبدیل شدند. جمشید بهنام این دوره را دوران گذرا از «امپراتوری به دولت - ملت» (ص ۱۹۷) می‌خواند. هر چند گمان نمی‌کنم ایران پایان دوره قاجار را بتوان امپراتوری نامید (و بهنام نیز خود در جای دیگری از کتاب از دوران گذار از حکومت عشیره‌ای به دنیای جدید سخن می‌گوید، ص ۱۲۷). از همین رو، در تکوین دولت و ملت به مفهوم جدید آن در ایران آن دوران تردید روا نیست.

برلنی‌ها به گمان بهنام در چند زمینه نوآور بودند و بر تحولات جامعه ایران اثر گذاشتند: «آنها انتقاد از وضع اجتماعی و بحث درباره مسائلی چون دموکراسی، ملیت، دین، هویت، تجدد و غیره را به شیوه‌ای تازه رواج دادند. سبک جدیدی از روزنامه‌نویسی را معمول کردند و نخستین مجله‌های وزین فارسی را پایه‌گذاری نمودند... به مسئله زنان توجه خاصی داشتند. نظریه دولت - ملت را در چارچوب سیاسی ایران بررسی کردند... آنها همچنین نخستین نوول و اولین رمان اجتماعی را نوشتند و تحقیقات ادبی و تاریخی را به سبک جدید متداول کردند». (صص ۱۹۸ - ۱۹۹)

کتاب حاضر که سرگذشت این روشنفکران ایرانی را بر می‌رسید از دو بخش تشکیل شده است. بخش اول کارنامه و بخش دوم اندیشه‌ها نام دارد. بخش اول خود مرکب از چهار گفتار است (کمیته ملیون ایرانی، «ایرانیان در جمهوری وایمار»، «چهار حلقه یک زنجیر» و «بازگشت») و در آن بهنام تاریخچه حضور ایرانیان در برلن، تشکیل کمیته ملیون و فعالیت‌های سیاسی و مطبوعاتی برلنی‌ها و فرجام کار آنها را بررسی می‌کند. در این بخش نویسنده همچنین گذشته از برلنی‌ها به تلاش‌های شماری دیگر از ایرانیان تحصیل کرده در غرب اشاره دارد (انجمن ایران جوان، «روزنامه مرد آزاد که توسط علی اکبر داور انتشار می‌یافت و مجله آینده که محمود افشار بنیانگذار آن بود). بخش دوم از دو گفتار تشکیل شده است (زمینه‌های فکری و چند گفتار). در این بخش نویسنده نخست مهم‌ترین گرایش‌های فکری در جهان اسلام آن روزگار

● دکتر جمشید بهنام (عکس از رامین جهانگللو).

چون اندیشه اصلاح دینی در میان عربان، ناسیونالیسم ترک و دیدگاه‌های مسلمانان تجدد خواه روسیه موسوم به جدیدی‌ها را برمی‌رسد و سپس به تأثیر این جریان‌ها بر گفتمان روشنفکران ایرانی در زمینه‌هایی چون ملیت، دین و دولت و اخذ تمدن غربی می‌پردازد.

ماجرای برلنی‌ها با دعوت تقی‌زاده در ۱۹۱۵ از شماری از روشنفکران و آزادخواهان ایرانی برای پیوستن به کمیته‌ای از میلیون جهت مبارزه با روس و انگلیس که، با نقض بی‌طرفی ایران در جنگ جهانی اول، کشور را عرصه تاخت و تاز نیروهای خود ساخته بودند آغاز شد. پس از چندی کاظم‌زاده ایرانشهر از کمبریج، محمد قزوینی، ابراهیم پورداود و اشرف‌زاده از پاریس، محمدعلی جمال‌زاده از دیژون، نصرالله خان جهانگیر، سعدالله خان درویش و راوندی از سوئیس، غنی‌زاده، اسماعیل یکانی، میرزا آقا (ناله ملت) از استانبول، برای همکاری با تقی‌زاده به برلن آمدند. عنوان برلنی‌ها را نخستین بار جمال‌زاده به این گروه داد.

از نخستین اقدامات کمیته میلیون فرستادن گروهی از کوشندگان خود به ایران بود تا هم با رهبران حزب دموکرات ایران در تهران تماس بگیرند و هم به ماموران آلمانی در غرب و جنوب ایران در جهت تحریک و تشویق ایلات به شورش و مبارزه با سپاهیان روس و انگلیس یاری رسانند. کاظم‌زاده و رضا افشار به تهران اعزام شدند. اشرف‌زاده، راوندی و درویش مأمور شیراز شدند و محل فعالیت جمال‌زاده، پورداود، نوبری، امیرخیزی و یکانی بغداد و کرمانشاه تعیین

شد. زندگی در منطقه کرمانشاه و نشست و برخاست با ایلات و عشایر گویا الهام بخش جمالزاده در نگارش نخستین داستان‌های کوتاه خود چون «دشمن خونی» و «دوستی خاله خرسه» بوده است. جمالزاده همچنین هر هفته گزارش کارها و سیر رویدادها را با پست ویژه کنسولگری آلمان برای تقی‌زاده در برلن می‌فرستاد و این گزارش‌ها اغلب به شکل مقاله و خبر در مجله کاوه بازتاب می‌یافت (ص ۳۳). مأموریت ایران به دلایل گوناگون، چون تیرگی روابط میان عثمانیان و مأموران آلمانی و همچنین دو دستگی در بین مهاجران ایرانی، با کامیابی همراه نبود و خاطره تلخی در بین اعضای کمیته به جای گذاشت.

اگر تلاش‌های سیاسی کمیته ملیون در ایران سترون از کار درآمد در بهینه اندیشه کار و کوشش برلنی‌ها پر بار بود. نشریه‌هایی چون کاوه (۱۹۱۶ - ۱۹۲۲)، ایرانشهر (۱۹۲۲ - ۱۹۲۷)، نامه فرنگستان (۱۹۲۴ - ۱۹۲۵)، علم و هنر (۱۹۲۷ - ۱۹۲۸) و پیکار (۱۹۳۰ - ۱۹۳۱) که به همت آنان تأسیس شدند نقش مهمی در ترویج اندیشه‌های نو ایفا کردند. به گفته بهنام «مجله کاوه متعلق به نسل اول برلنی‌هاست و نامه فرنگستان از آن نسل دوم. اما هر دو نسل با ایرانشهر همکاری دارند. کاوه معتدل است، ایرانشهر آرمانگرا و نامه فرنگستان رادیکال و تندرو. تجزیه و تحلیل این سه مجله از وضع ایران آن روز یکسان است: عقب ماندگی اقتصادی، استبداد دولت، جهل و بیسوادی و عدم تساهل مذهبی دردهای اصلی هستند» (ص ۱۰۲) درباره چاره دردها جمله‌گی برآند که تعلیم و تربیت عمومی مهم‌ترین راه نجات است اما درباره چگونگی اخذ تمدن غربی به عنوان الگو بعضی‌ها تندروترند و برخی معتدل‌تر.

تشریحات برلنی‌ها چنان‌که جمشید بهنام نشان می‌دهد به رغم رهیافت‌های مشترک در زمینه مشکلات جامعه ایران هر یک حال و هوای خاص خود را داشتند. کاوه در دوره نخست انتشار یعنی تا پایان جنگ جهانی اول نشریه‌ای سیاسی با راه و روش تبلیغی - ترویجی بود. در دوره دوم انتشار (از ژوئن ۱۹۲۰ به بعد) «روزنامه تازه‌ای» شد که «مندرجات آن بیشتر مقالات علمی و ادبی و تاریخی» بود و مسلک و مقصد خود را «بیشتر از هر چیز ترویج تمدن اروپایی در ایران، جهاد بر ضد تعصب، خدمت به حفظ ملیت و وحدت ملی ایران، مجاهدت در پاکیزگی و حفظ زبان... و به قدر مقدور تقویت [به] آزادی داخلی و خارجی آن» اعلام کرد. روحیه حاکم بر روشنفکران ایرانی آن دوره را در این برنامه به روشنی می‌توان دید. «تقویت به آزادی داخلی و خارجی»، تازه آن هم به قدر مقدور آخرین دلمشغولی کاوه است. به گمان این نشریه سامان اجتماعی کهن ایران که بر پایه الگوی راعی - رعیت و یاشبانی - رمه‌گی است به رغم مشروطیت و از میان رفتن نسبی استبداد همچنان پابرجاست. از همین رو به گمان کاوه رستاخیز اخلاقی و فرهنگی ایران هزار مرتبه مهمتر از اصلاحات سیاسی و اداری است.

برلنی‌ها

اندیشمندان ایرانی در برلن

دکتر جمشید بهنام

نشریه ایرنشهر، به همت کاظم‌زاده ایرانشهر از همکاران دوره نخست کاوه که در برلن کتابفروشی کوچکی داشت انتشار می‌یافت. با آنکه به گفته بهنام، تقی‌زاده در قیاس با کاظم‌زاده واقع بین‌تر بود، پاره‌ای پرسش‌های اساسی درباره رابطه دین و دولت، ملت و هویت ملی در ایرانشهر طرح شده است از جمله اینکه تا چه درجه ملیت و نژاد را مسلط بر عناصر دیگر اجتماعی باید کرد؟ روحانیت را چگونه می‌توان به مقتضیات عصر واقف نمود؟ قوه روحانی را از قوه جسمانی چگونه جدا باید کرد؟ منازعه علم و دین و عقلیات را با نقلیات چگونه باید حل نمود؟ زبان فارسی را چگونه باید اصلاح کرد؟ زنان را چگونه از اسارت و جهالت رهانید؟ اصول تعلیم و تربیت را چگونه اصلاح نمود؟ اگر تقی‌زاده می‌خواست ایران از لحاظ اقتصادی و اجتماعی هر چه زودتر پیشرفت کند، کاظم‌زاده در کنار پیشرفت مادی در پی ایجاد روح ملی ایرانی بود و عقیده داشت ورود به دایره تجدد بدون نوزایی روح ملی امکان‌پذیر نیست. کاظم‌زاده بر آن بود که باید میان ایرانیان همدلی ایجاد کرد اما ناهمدلی تنها از ناهمزیانی ناشی نمی‌شود. یکی از ویژگی‌های زندگی اجتماعی ایران در سده نوزدهم و آغاز سده بیستم نفاق برخاسته از وجود فرقه‌های مذهبی (شیخی، بالاسری، متشع، کریمخانی، حیدری، نعمتی، علی‌الهی و غیره) بود. تقسیم جامعه به گروه‌های بسته، نه تنها مانع از شکل‌گیری آگاهی اجتماعی براساس منافع صنفی - طبقاتی می‌شد، بلکه از شکل‌گیری آگاهی ملی در سطح کشور

جلوگیری می‌کرد. یکی از مشخصه‌های ناسیونالیسم تجددخواه که برلنی‌ها از نخستین نظریه‌پردازان آن بودند گرایش به تمرکزگرایی برای ایجاد و تحکیم یگانگی ملی است. از همین رو بهنام سخن از ژاکوبینسم برلنی‌ها می‌راند.

گردانندگان نامه فرنگستان به نسلی دیگر تعلق داشتند و گرایش‌های فکری‌شان با نسل تقی‌زاده و کاظم‌زاده تفاوت داشت. در حالی که کاظم‌زاده در پی به قدرت رسیدن رژیم نازی آلمان را ترک کرد و هنگام گذر از مرز سوئیس «رایحه آزادی و انسانیت» به مشامش رسید غلامحسین فروهر که در دهه ۱۹۲۰ در برلن درس می‌خواند و با نامه فرنگستان همکاری داشت از ستایشگران ناسیونال سوسیالیسم بود و در درگیری‌های خیابانی «وش» به دوش دانشجویان نازی شرکت می‌کرد. نسل دوم برلنی‌ها مرکب از دانشجویان ایرانی بود که در پایان جنگ جهانی اول تعدادشان در آلمان افزایش یافت. در حالی که در ۱۹۱۸ فقط ۹ ایرانی در آلمان به تحصیل اشتغال داشتند در ۱۹۲۲ تعداد دانشجویان ایرانی به ۱۲۰ نفر رسید. گروهی از آنان چون مشفق کاظمی، احمد فرهاد، حسن نفیسی، علی اردلان و غلامحسین فروهر جمعیت امید ایران و نشریه نامه فرنگستان را بنیاد نهادند. نسل اول برلنی‌ها به رغم سرخوردگی از امکان استقرار دموکراسی در ایران بیش و کم به آرمان‌های روزگار مشروطه وفادار مانده بودند، حال آنکه نسل دوم سرخورده از مشروطیت و ناکامی ترتیبات دموکراتیک و متأثر از فاشیسم نوظهور در اروپا عقیده داشتند نجات ایران در گرو یافتن «دیکتاتور ابدآل داری» چون مرسلینی است که جراید مجلس و قدرت علما را در هم شکند و با «سرنیزه، با قدرت، با جبر، با حبس و قتل» زمینه انقلاب بزرگ اجتماعی را آماده کند. گروهی از دانشجویان ایرانی در برلن به اندیشه‌های چپ گرویدند. برجسته‌ترین چهره این گروه تقی ارانی بود که در آغاز گرایش‌های تند و تیز ناسیونالیستی داشت و با نامه فرنگستان همکاری می‌کرد و سپس به مارکسیسم دلبستگی یافت و در بنیانگذاری سازمانی در برلن به نام فرقه جمهوری انقلابی ایران (۱۹۲۵) فعال بود. ارانی در بازگشت به ایران نشریه دنیا را تأسیس کرد و گروهی را که بعدها به ۵۳ نفر معروف شدند به دور خود گرد آورد. مارکسیسم ارانی با سنجه‌های درست آیینی بلشویکی چندان دمساز نبود و از همین رو برخی از پژوهشگران دستگیری او در دوره رضا شاه را پیامد ناخشنودی کمیترون و استالین از استقلال رأی او دانسته‌اند.

برلنی‌ها همانند تجددخواهان ترک همروزگارشان تحت تأثیر فلسفه اثباتی (پوزیتیویسم) بودند و بینش سیاسی‌شان اقتدارگرا، اراده باور و نخبه‌پرست بود. آنان مشارکت سیاسی مردم را در امر نوسازی به آینده‌ای نامعلوم که جهل عمومی و واپس ماندگی از جامعه رخت بر بسته باشد موکول می‌کردند. اصلاحات پیشنهادی برلنی‌ها را حکومت رضاشاه تحقق بخشید و

بخشی بزرگی از آنان به جز کاظم‌زاده و جمال‌زاده که تا پایان عمر در اروپا ماندند دیر یا زود به ایران بازگشتند و در نوسازی آمارهٔ ایران نقش ایفا کردند. کتاب برلنی‌ها، اندیشمندان ایرانی در برلن ۱۹۱۵ - ۱۹۳۰ جمشید بهنام در واقع پیش زمینه‌های فکری دوران انتقال از سلطنت قاجار به پهلوی را بر می‌رسد و طرفه آنکه پس از گذشت هفتاد - هشتاد سال هنوز جامعهٔ ایران با بسیاری از پرسش‌هایی که برلنی‌ها طرح کرده بودند دست به گریبان است، هر چند پاسخ‌های این روشنفکران در برخی زمینه‌ها دیگر کارآمد و مقبول نیستند.

در نقد و بررسی کتاب فرزانه خواهید خواند:

آیا موسیقی ایرانی بی‌ارزش است؟ هوشنگ پیرنظر/ کاش با دقتی بیشتر! (در نقد فرهنگ ۶ جلدی پیشرو آریان‌پور، ابوالفضل زرنیخی/ بوطیقای اورمیای بنفش (در نقد و تحلیل تراژدی اورمیای بنفش، شهلا مصطفائی/ فرهنگ ایرانی و تأثیر مدرن، از زبان پری صابری/ بررسی و نقد تفکر سیار، زهره روحی/ تمهد نمادها (بخشی در جنبه‌ای از شعر نیما، دکتر سعید حمیدیان/ گل‌های خودرسته از گلستان دیار رودکی، میرزا شکورزاده/ قهرمان پرستی و مطلق‌انگاری، دکتر جلیل دوستخواه/ ورود هنر مدرن به ایران، آیدین آغداشلو رمان سیاسی در ایران، دکتر عبدالحمید ابوالحمد/ ماتیس، هنرمندی بزرگ از فرانسه، ایراندخت مُحمصص/ این حکایتها دربارهٔ آن حکایتها، ای احسان نراقی، دکتر انور خامه‌ای/ ملاحظاتی دربارهٔ شاهنامه فردوسی، شاهرخ مسکوب/ ذهن و زبان یک فیلسوف معاصر، ترجمه محبوبه مهاجر/ نام‌های پیامبر، آن ماری شینل - ترجمه دکتر حسن لاهوتی
... و...